

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου (1922-1940)

Δημήτρης Κουσουρής

Τα τελευταία χρόνια, η συγκυρία της κρίσης έδωσε νέα περιεχόμενα στις δημόσιες αναφορές για την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στην Ελλάδα ίσως πιο έντονα, αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη η κρίση αφύπνισε σε μεγάλο βαθμό τα φαντάσματα της «εποχής των άκρων» και μαζί το δαίμονα της ιστορικής αναλογίας, όχι μόνο στις πολιτικές χρήσεις του παρελθόντος αλλά και στην επιστημονική παραγωγή.¹ Στον τρέχοντα δημοσιογραφικό ή πολιτικό λόγο, η κρίση του Μεσοπολέμου απέκτησε αξία παραδείγματος με βάση το οποίο μετριούνται το βάθος και η έκταση της σημερινής κρίσης. Έτσι, η διεθνής οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930, η ελληνική χρεοκοπία του 1932, η δημοκρατία της Βαϊμάρης και ο Χίτλερ, ο Κονδύλης και ο Μεταξάς μπλέχτηκαν με καταστάσεις και πρόσωπα της επικαιρότητας της δικής μας χρεοκοπίας και της δικής μας κατάρρευσης ενός παλιού πολιτικού συστήματος.²

1. Ιδιαίτερα στο πεδίο της οικονομικής ιστορίας, βλ. π.χ. Sophia Lazaretou, «The Great Depression and the Great Recession in Interwar Greece and Today. A Comparison», *Review of Economics*, 66/2 (2015) 155-184. Από τη σχετική διεθνή παραγωγή, εντελώς δειγματοληπτικά, βλ. τη μελέτη του François Lenglet, *La crise des années 1930 est devant nous*, Παρίσι: Perrin, 2008 και το βιβλίο του Michael Roberts, *The Long Depression. How it Happened, Why it Happened and What Happens Next*, Σικάγο: Haymarket, 2016 που κάνουν από διαφορετικές αφετηρίες εκτεταμένη χρήση των αναλογιών ανάμεσα στη σημερινή κρίση και την παγκόσμια οικονομική κρίση μετά το 1929, αλλά και τη Μακρά Ύφεση του τέλους του 19ου αιώνα. Πρβλ. επίσης τη συζήτηση που άνοιξε μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970 στο Tibor Iván Berend και Knut Borchardt (επιμ.), *The Impact of the Depression of the 1930's and its Relevance for the Contemporary World. Comparative Studies*, Βουδαπέστη: Karl Marx University of Economics, 1986.

2. Βλ. σχετικά Γεράσιμος Κουζέλης, Χρήστος Χατζιωσήφ, Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Μανώλης Αγγελίδης και Κατερίνα Καρακάση, *Η δημοκρατία της Βαϊμάρης*

Χαρακτηριστικό δείγμα του τρόπου με τον οποίο το εκάστοτε παρόν καθορίζει τα ερωτήματα και τα σχήματα μέσα από τα οποία προσεγγίζουμε το παρελθόν, ήταν και το συνέδριο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* που έγινε στο Ρέθυμνο το 1986 και ήταν ένα από τα πρώτα στα οποία μελετήθηκε αυτοτελώς ο ελληνικός Μεσοπόλεμος. Σε μια περίοδο εδραίωσης του δημοκρατικού κεκτημένου της Μεταπολίτευσης και ολοκλήρωσης της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ των 12, κατά την οποία πλήθαιναν οι μελέτες που επικεντρώνονταν στην προσωπικότητα και την πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου,³ το συνέδριο του Ρεθύμνου λάβαινε μια κρίσιμη απόσταση από την περιρρέουσα πολιτική μυθολογία της «δημοκρατικής παράταξης», επιχειρώντας μια συνολική και νηφάλια κριτική θεώρηση του Βενιζελισμού ως σχεδίου «καθολικού αστικού εκσυγχρονισμού», εννοούμενου ως σχεδίου εξευρωπαϊσμού ή «εκσυγχρονισμού κατά το δυτικό πρότυπο στα πλαίσια του καπιταλισμού και της δυτικής φιλελεύθερης οικονομίας».⁴ Οι συνεισφορές των ιστορικών συνδυάστηκαν με εκείνες των πολιτικών επιστημόνων, οικονομολόγων, νομικών, γεωγράφων, αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων, εμβαθύνοντας τις γνώσεις μας για την οικονομία, την ιστορία της εργασίας και του φύλου, τις διεθνείς σχέσεις, τη συγκρότηση των κομματικών παρατάξεων, του κράτους και των μηχανισμών του και διευρύνοντας καίρια το ερευνητικό πεδίο με τη μελέτη της ρύθμισης του χώρου, της τέχνης και των προσλήψεών της, της πολιτικής σκέψης και της ιδεολογίας.

Ψηλαφώντας το νήμα μιας τέτοιας ιστοριογραφικής παράδοσης, που εκκινεί μεν από ερωτήματα που εδράζονται στο σήμερα με πολλαπλούς και όχι πάντοτε προφανείς τρόπους, συνάμα όμως αποστασιοποιείται από τις πολιτικές και ιδεολογικές προβολές του παρόντος στο παρελθόν, αυτός ο τόμος επιχειρεί να συνδυάσει εκ νέου τις προσεγγίσεις ερευνητών από διαφορετικά επιστημονικά πεδία και να αποτυπώσει τις προόδους και τις νέες τάσεις στην έρευνα για τον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Η αυτοτελής διερεύνηση του Μεσοπολέμου φιλοδοξεί ταυτόχρονα να συμβάλει στη χειραφέτηση της ιστοριογραφικής συζήτησης από την ιδιότυπη «τυραννία» της δεκαετίας του 1940, η οποία σχεδόν μονοπωλεί το δημόσιο διάλογο για την ιστορία κατά την τελευταία εικοσαετία. Οι μελέτες που ακολουθούν ξετυλίγουν διαφορετικά νήματα που μας επιτρέπουν να εντάξουμε τον Μεσοπόλεμο στη διάρκεια της νεοελληνικής ιστορίας,

και οι σημερινές «αναβιώσεις» της, Αθήνα: Νήσος-ΙΝΠ, 2012 και Δημήτρης Κουσουρής, «Η ιστορική αναλογία ως υπεκφυγή», *Λεύγα*, 6 (Μάρτιος 2012), 38-44.

3. Πρβλ. Το συνέδριο που οργανώθηκε εκείνη την ίδια χρονιά από το ΕΙΕ, βλ. *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1988.

4. Όπως σημειώνει το εισαγωγικό κείμενο του Γ. Μαυρογορδάτου στο Γιώργος Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 9-19.

διακρίνοντας τις συνέχειες και τις ασυνέχειες πίσω από τις συμβατικές περι-
δολογήσεις της πολιτικής ιστορίας, αλλά και να εντοπίσουμε τις ιδιαιτερότη-
τες, τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με
το ευρύτερο διεθνές και περιφερειακό της πλαίσιο.

Παρά το γεγονός πως η εμπειρία των δύο παγκοσμίων πολέμων και της επι-
χείρησης μαζικής εξόντωσης των Εβραίων της Ευρώπης κλόνισε εκ βάθρων την
ιδέα της ιστορίας ως προόδου που παρέμενε κυρίαρχη σε όλο τον 19ο αιώνα,
σε περιόδους πολιτικής ομαλότητας και οικονομικής ανάπτυξης το παρελθόν
συνέχισε να προσεγγίζεται συνήθως στη βάση ενός σχήματος που ανάγει τις
κρίσεις σε ιστορικά ατυχήματα, παροδικά επεισόδια ή προϊόντα της «πανουρ-
γίας του Λόγου». Αντίστοιχα, εγνωσμένα ή μη, στη συγκυρία επαναδιαπραγμα-
τευσης της θέσης της χώρας σε μία υπό διαμόρφωση νέα διεθνή ισορροπία, η
ματιά των ερευνητών τείνει να επικεντρώνεται στις πτυχές της «συγχρονικό-
τητας του μη συγχρονικού», της συνύπαρξης δηλαδή και της έντασης ανάμεσα
σε πολιτισμικές και πολιτικές παραδόσεις, κοινωνικές και οικονομικές δομές,
νοοτροπίες και ιδεολογίες που αντιστοιχούν σε διαφορετικές χρονικότητες.⁵

Η κατά Ντέικιν διαδικασία «ενοποίησης της Ελλάδας», που ολοκληρώθηκε
το 1923,⁶ δεν αφορούσε ασφαλώς κάποιες προϋπάρχουσες πολιτικές ή πολιτι-
στικές οντότητες. Επρόκειτο μάλλον για μια μακρά διαδικασία διαμόρφωσης
ενός ενιαίου εθνικού χώρου και μιας κοινής ταυτότητας μέσα από τις αντιθέσεις
που σφράγισαν την παρακμή και τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
Ο «σύντομος» ελληνικός Μεσοπόλεμος (1922-1940) χαρακτηρίστηκε από τη
«διαδικασία ομογενοποίησης του ετερόκλητου εθνοτικά και πολιτισμικά πληθυ-
σμιακού συνόλου που προέκυψε από μια δεκαετία πολέμων (1912-1922) και την
τραγική κατάλυξη της Μεγάλης Ιδέας», όπως σημείωνε ήδη η πρόσκληση εκ-
δήλωσης ενδιαφέροντος για το συνέδριο που αποτέλεσε τη μαγιά αυτού του τό-
μου.⁷ Η εμπειρία των μαζικών αναγκαστικών μετακινήσεων πληθυσμού και της
προσφυγιάς στα δεκαπέντε χρόνια από την Επανάσταση των Νεοτούρκων (1908)
μέχρι την ανταλλαγή του 1923 έχει περιγραφεί και ως η κορύφωση μιας διαδικα-
σίας «ξεχωρίσματος των λαών» ή «εθνοτικού ξεχωρίσματος» (ethnic unmixing)

5. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Αντώνη Λιάκου στην «Εισαγωγή» στο Χάρης Εξερτζόγλου,
Δημήτρης Σταματόπουλος κ.ά., *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα: Νεφέλη,
2011, σ. 11-23.

6. Douglas Dakin, *The Unification of Greece, 1770-1923*, Λονδίνο: Ernest Benn, 1972 [ελλ.
έκδ. *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982].

7. Ο τόμος προέκυψε από το συνέδριο *Νέες προσεγγίσεις στην ελληνική κοινωνία του Μεσο-
πολέμου, 1922-1940*, που οργάνωσε το Φόρουμ Κοινωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθη-
νών στις 14-16 Ιανουαρίου 2011. Για την πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος και το πλήρες
πρόγραμμα του συνεδρίου, βλ. [https://forumsocialhistory.wordpress.com/2014/02/01/νέες-προ-
σεγγίσεις-στην-ελληνική-κοι-2/](https://forumsocialhistory.wordpress.com/2014/02/01/νέες-προ-
σεγγίσεις-στην-ελληνική-κοι-2/) και [https://forumsocialhistory.wordpress.com/2014/02/01/νέ-
ες-προσεγγίσεις-στην-ελληνική-κοιν/](https://forumsocialhistory.wordpress.com/2014/02/01/νέ-
ες-προσεγγίσεις-στην-ελληνική-κοιν/).

των πληθυσμών.⁸ Αυτή η διαδικασία και οι κληρονομίες της διαμόρφωσαν κατά κάποιο τρόπο και τον καμβά του Μεσοπολέμου, ιδιαίτερα στα έθνη-κράτη της νοτιοανατολικής και κεντρικής-ανατολικής Ευρώπης που προέκυψαν από τη διάλυση των ηττημένων ηπειρωτικών αυτοκρατοριών.⁹ Από αυτή τη σκοπιά, η διερεύνηση του αντιθέσεων που γέννησαν ο μετασχηματισμός των κοινωνιών της υπαίθρου κατά τη διαδικασία συγκρότησης της νέας εθνικής οικονομίας, η έντονη κοινωνική και πολιτιστική διαφοροποίηση του προσφυγικού στοιχείου και η διαμόρφωση των κόμβων, των αρτηριών και των τόπων μνήμης του νέου εθνικού χώρου, αποτελούν την πιο πρωτότυπη και ουσιαστική συνεισφορά αυτού του τόμου στη μελέτη της κοινωνίας του ελληνικού Μεσοπολέμου.

Περίγραμμα του ελληνικού Μεσοπολέμου

Η αρχή του ελληνικού Μεσοπολέμου είθισται να τοποθετείται στα 1922, στο τέλος μιας δεκαετίας πολέμων που οριστικοποιούσαν τα όρια της εθνικής

8. Αντίστοιχα Renée Hirschon, «“Unmixing Peoples” in the Aegean Region», στο Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη: Bergahn, 2004, σ. 3-12 και Panikos Panayi και Pippa Virdee (επιμ.), *Refugees and the End of Empire. Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2011. Πρόκειται για ένα αναπτυσσόμενο ερευνητικό πεδίο που θα αποτελούσε από μόνο του αντικείμενο ενός αυτοτελούς συνεδρίου. Κάποια μόνο από τα πολλά έργα που έχουν παραχθεί στη διεθνή βιβλιογραφία για το ζήτημα την τελευταία εικοσαετία: Alexandre Toumarkine, *Les Migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie, 1876-1913*, Κωνσταντινούπολη: Isis, 1995· Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores. Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2009· Isa Blumi, *Ottoman Refugees, 1878-1939. Migration in a Post-imperial World*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2013. Αντίστοιχα, η Anastasia Karakassidou στο *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Σικάγο: Chicago University Press, 1997 [ελλ. έκδ. *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000] εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους συμπλέκονται, αντιπαράτιθενται και αλληλεπιδρούν η κρατική παρέμβαση με τις εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες στην περιοχή της ελληνικής Μακεδονίας (ειδικά για την περίοδο, βλ. σ. 141-161).

9. Οι μαζικές αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών ένθεν κακειθεν των νέων συνόρων σε μια ευρύτατη γεωγραφική ζώνη αποτέλεσαν μια καινοφανή ιστορική εμπειρία και ένα από τα βασικά διακριτικά γνωρίσματα του τέλους των ηπειρωτικών αυτοκρατοριών και της ανάδυσης των εθνικών κρατών. Τα κράτη που προέκυψαν σε ολόκληρη τη γεωγραφική ζώνη που εκτείνεται από τη Βαλτική στη Μαύρη Θάλασσα και από το Αιγαίο στη Νοτιοανατολική Μεσόγειο, που μέχρι τότε ανήκαν σε τρεις αυτοκρατορίες (την Αυστροουγγρική, τη Ρωσική και την Οθωμανική), αναμετρήθηκαν με την ανάγκη ενσωμάτωσης αυτών των πληθυσμών και την επούλωση του τραύματος του πολέμου. Βλ. Enzo Traverso, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου, 1914-1945*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013, αλλά και Dan Diner, *Das Jahrhundert Verstehen, 1917-1989. Eine universalhistorische Deutung*, Μόναχο: Pantheon, 1999.

επικράτειας και την πληθυσμιακή σύνθεση της χώρας. Σε διεθνές επίπεδο η χώρα εισήλθε στον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο με την εκστρατεία στην Ουκρανία το 1919. Οι δύο μεραρχίες που στάλθηκαν στο πλευρό των γαλλικών δυνάμεων στην Οδησό και την Κριμαία για την καταστολή της επανάστασης των μπολσεβίκων ήταν το πρώτο εκστρατευτικό σώμα που επιχείρησε έξω από τα σύνορα του νεοελληνικού κράτους ή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η συμμετοχή της χώρας στις στρατιωτικές επεμβάσεις της Αντάντ αποτελούσε διαπραγματευτικό όπλο ενόψει της Συνδιάσκεψης Ειρήνης στο Παρίσι και της υπογραφής της συνθήκης διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, προοιωνιζόταν μία νέα περίοδο ενεργού εμπλοκής του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας, αφού στις γραμμές του εκστρατευτικού σώματος συναντήθηκαν κάποιοι από τους αξιωματικούς που επρόκειτο να διαδραματίσουν αποφασιστικό ρόλο κατά τις ακόλουθες δεκαετίες.¹⁰ Στο μεταξύ, η καταστροφή της Μικρασίας έθεσε τέλος στις ελληνικές βλέψεις για αυτοτελή ηγεμονικό ρόλο στην ανατολική Μεσόγειο και σηματοδότησε την ανάδυση του τουρκικού έθνους-κράτους ως νέου ρυθμιστικού παράγοντα για τις ισορροπίες στην περιοχή.

Ακολουθώντας εν πολλοίς την κατάργηση των ορίων ανάμεσα σε στρατιώτες και αμάχους κατά τον Μεγάλο Πόλεμο, οι θιασώτες της «νέας διπλωματίας» θριαμβεύαν στη συνδιάσκεψη του Παρισιού, καθιστώντας διαπερατά τα σύνορα των παλαιών κρατών και συνομιλώντας «πάνω από τα κεφάλια των ηγεμόνων» απευθείας με τους λαούς της Ευρώπης.¹¹ Στη δική μας νοτιοανατολική άκρη της ηπείρου, η διαδικασία αποσύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που είχε ξεκινήσει έναν αιώνα νωρίτερα, ολοκληρωνόταν μέσα από τρεις μείζονες πολεμικές συρράξεις. Ως έκφραση της συνάρθρωσης των διεθνών και των εσωτερικών αντιθέσεων που συγκλόνισαν τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, οι ένοπλες συγκρούσεις, οι πολιτικές διώξεις και δολοφονίες του Εθνικού Διχασμού (1914-1917) διαμόρφωσαν μια παράδοση στρατιωτικοποίησης και εξασθένισης των πολιτικών ηθών που, όπως και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, επέδρασαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας και στη συγκεκριμένη εφαρμογή των σχεδίων αστικού εκσυγχρονισμού στη διάρκεια του Μεσοπολέμου.¹²

10. Ανάμεσά τους ήταν οι Νικ. Πλαστήρας, Στυλ. Γονατάς, Γ. Κονδύλης, Γ. Τσολάκογλου, Στ. Σαράφης. Πρόσφατα έχει αρχίσει να ανανεώνεται το ενδιαφέρον για την εμπειρία εκείνου του εκστρατευτικού σώματος με την έκδοση ημερολογίων, όπως του Κωνσταντίνου Νίδερ, *Η εκστρατεία της Ουκρανίας, Ιανουάριος-Μάιος 1919*, Αθήνα: Κέδρος, 2015 και του Νικόλαου Σμπαρούνη-Τρίκορφου, *Ημερολόγιον της εις Ρωσσίαν εκστρατείας*, Αθήνα: Βιβλιόγραμμα, 2013.

11. Arno J. Mayer, *Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918*, Νέα Υόρκη: Vintage, 1970.

12. Πρβλ. Kostas Kostis, «La paix introuvable. Le cas grec», στο Stéphane Audouin-

Η απόφαση εγκατάστασης περίπου των μισών από τους 1.200.000 πρόσφυγες στις παρυφές των μεγάλων αστικών κέντρων ενίσχυσε δραστικά την τάση συγκέντρωσης στις πόλεις.¹³ Από την άλλη, η εγκατάσταση των άλλων μισών στην ύπαιθρο επιτάχυνε την αναδιανομή της γης, γεγονός που, σε συνδυασμό με τα μεγάλα αποστραγγιστικά έργα, δημιούργησε τους όρους για την υπαγωγή της αγροτικής παραγωγής στις κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις.¹⁴ Στο πεδίο της οικονομίας, οι πιέσεις του διεθνούς περιβάλλοντος, ιδίως μετά το 1929, αντιμετωπίστηκαν κυρίως μέσα από την προώθηση πολιτικών ενίσχυσης της ενεργού ζήτησης.¹⁵ Σε ό,τι αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση, μετά τη δεκαετία του 1910 αποκρυσταλλώθηκαν οι μείζονες κόμβοι συγκρότησης της εγχώριας (μεγαλο)αστικής, μικροαστικής και εργατικής τάξης,¹⁶ ενώ παράλληλα αναδύθηκαν οι πρώτες μορφές μαζικής οργάνωσης.¹⁷ Επίσης, κατά το σύντομο

Rouzeau και Christophe Prochasson (επιμ.), *Sortir de la Grande guerre. Le monde et l'après 1918*, Παρίσι: Tallandier, 2008, σ. 349-367.

13. Για τα επίσημα στοιχεία βλ. Charles Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο: Allen & Unwin, 1931· πρβλ. Alexandra Yerolympos, «Inter-war Town Planning and the Refugee Problem in Greece. Temporary “Solutions” and Long-Term Dysfunctions», στο Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη: Bergahn, 2004, σ. 133-144 και Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, 1993, σ. 31-95.

14. Βλ. Socrates Petmezas, «The Modernization of Agriculture in Greece (ca.1920-1970). Variation of a European Mediterranean Model?», στο Peter Moser και Tony Varley (επιμ.), *Integration through Subordination. The Politics of Agricultural Modernisation in Industrial Europe*, Τερνχάουτ: Brepols, 2013, σ. 109-131 και Σωκράτης Πετμεζάς, «Η ελληνική αγροτική οικονομία στο Μεσοπόλεμο», στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας, 1900-1940*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, σ. 337-392. Κώστας Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, 1919-1928*, Αθήνα: MIET, 1987.

15. Βλ. Mark Mazower, *Greece and the Inter-war Economic Crisis*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1991· επίσης, George Dertilis και Kostas Kostis, «Banking, Public Finance and The Economy. Greece, 1919-1933» στο Charles Feinstein (επιμ.), *Banking, Currency and Finance in Europe Between the Wars*, Οξφόρδη: Clarendon, 1995, σ. 458-471.

16. Όπως έχουν υποστηρίξει κυρίως μαρξιστές ιστορικοί, βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, Χρήστος Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1993 και Νίκος Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα, 1880-1925*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.

17. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996 και Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η οργάνωση Εθνική Ένωσις “Η Ελλάς” (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, 1927-1936. Τα καταστατικά και η δράση της», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2002, σ. 293-313 και Αλέξανδρος Δάγκας και Γιώργος Λεοντιάδης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα έναντι του φασισμού και του πολέμου, 1934-1941*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2003.

βίο της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1935), οι πολιτικές ελίτ επιχειρήσαν να εξορθολογίσουν και να προσαρμόσουν τον κρατικό μηχανισμό στις νέες πραγματικότητες και συγκροτήθηκαν και κάποιες από τις βασικές δομές δημόσιας-κρατικής πρόνοιας.¹⁸

Αν και η κοινωνική ιστορία συγκροτείται ως αυτοτελές πεδίο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας μόνο μετά τη δεκαετία του 1980, η έρευνα για την ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου αναπτύχθηκε με ταχείς ρυθμούς, συντονίζοντας εν πολλοίς το βηματισμό της με τη διεθνή συζήτηση. Οι ταξικές, έμφυλες, πολιτιστικές κ.λπ. ταυτότητες μελετήθηκαν ως ρευστά και μεταβαλλόμενα προϊόντα της αλληλεπίδρασης οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών αντιθέσεων και νοοτροπιών. Η μελέτη των κοινωνικών τάξεων ως πολιτιστικού και όχι απλώς ως οικονομικού φαινομένου και η χρήση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου (gender) σηματοδότησαν μία ευρύτερη στροφή από τη μελέτη των κοινωνικών δομών στη δράση (agency) των υποκειμένων και έδωσε νέα ώθηση στην ιστοριογραφική έρευνα.¹⁹ Αυτή η εξέλιξη εκλέπτυνε τις μεθόδους και τα εννοιολογικά εργαλεία με τα οποία προσεγγίζουμε το έθνος, το φύλο ή την τάξη, αλλά και διεύρυνε την οπτική της έρευνας με νέα πεδία και νέες θεματικές.²⁰ Το άνοιγμα της έρευνας σε νέα κοινωνικά υποκείμενα και

18. Βλ. π.χ. Βασιλική Θεοδώρου και Δέσποινα Καρακατσάνη, 'Υγιεινής παραγγέλματα': *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Διόνικος, 2010 και Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008.

19. Yannis Yannitsiotis, «Social History in Greece. New Perspectives», *East Central Europe*, 34/1 (2007) 101-130. Για μια αντιθετική ανάλυση του ιδεολογικού πλαισίου που σφράγισε αυτή τη διαδικασία, βλ. Efi Avdela, «Quand classe et genre s'opposent. Le cas de l'historiographie grecque contemporaine», στο Anne-Marie Sohn και Françoise Thélamon (επιμ.), *L'Histoire sans les femmes est-elle possible?*, Ρουέν: Perrin, 1998, σ. 25-32 και Dimitra Lambropoulou, Antonis Liakos και Yannis Yannitsiotis, «Work and Gender in Greek Historiography during the Last Three Decades», στο Berteke Waaldijk (επιμ.), *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Πίζα: Edizioni Plus, 2006, σ. 1-14.

20. Ανάμεσα σε ένα πλήθος μονογραφιών και μελετών, που συχνά ανήκουν σε διαφορετικά και συχνά αντιτιθέμενα θεωρητικά και μεθοδολογικά παραδείγματα, βλ. ενδεικτικά και με χρονολογική σειρά: Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, 1990· Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1993· Ιωάννα Λαλιώτου, *Πέρα από τον Ατλαντικό. Έλληνες μετανάστες στην Αμερική*, Αθήνα: Πόλις, 2005· Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Νεφέλη, 2005· Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήση, 2012· Δήμητρα Βασιλειάδου, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Μαρία Κεφαλά και Μαρία Πρέκα (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες. Φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, Αθήνα: Όμιλος Μελέ-

κατηγορίες (πρόσφυγες, μετανάστες, παιδική ηλικία και νεότητα, φτωχοί των πόλεων κ.λπ.) έδωσε με τη σειρά του νέα ώθηση στη μελέτη της διαμόρφωσης του χώρου και της ανάπτυξης των σύγχρονων πόλεων.²¹ Μετά τους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας και την αναζωπύρωση της συζήτησης για το «μακεδονικό ζήτημα», σημειώθηκαν σημαντικές πρόοδοι στη μελέτη των σχέσεων του κράτους και του γηγενούς ελληνορθόδοξου πληθυσμού με τις εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες.²² Η προσέγγιση του ελληνικού Μεσοπολέμου στα πλαίσια της τριακονταετίας από τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 μέχρι την Κατοχή και την Απελευθέρωση (1944) διευκόλυνε την ένταξη της ελληνικής περίπτωσης στη συγκριτική μελέτη της Σοβίας και των εθνοκαθάρσεων του 20ού αιώνα.²³ Ταυτόχρονα, η μελέτη των λόγιων και λαϊκών εκφάνσεων της ρατσιστικής ιδεολογίας (αντισημιτισμός, ευγονική κ.λπ.) γίνεται πλέον αντιληπτή από την έρευνα ως στοιχείο μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας.²⁴ Αντίστοιχα, η κρίση του κοινοβουλευτισμού, τα εγχώρια φασι-

της Ιστορίας και Κοινωνίας, 2013· Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015· Γλαύκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα: Ασίνη, 2015.

21. Πρβλ. *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις 19ος-20ός αι. Πρακτικά του Β΄ διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 2000· επίσης, Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ και Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *12 έλληνες αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.

22. Βλ. π.χ. Α. Karakassidou, *ό.π.*· Peter Mackridgē και Eleni Yannakakis, *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη: Bloomsbury, 1997· Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005· Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008· Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης και Δημήτρης Χριστόπουλος, *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Κριτική, 1997· Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Αθήνα: Πλέθρον, 1997· Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ – Ζήτη το έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος. Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.

23. Βλ. Steven Bowman, *The Agony of Greek Jews, 1940-1945*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 2009· Katherine Elizabeth Fleming, *Greece – A Jewish History*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2007· Steven Béla Várdy και T. Hunt Tooley (επιμ.), *Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe*, Νέα Υόρκη: East European Monographs, 2003· Οντέτ Βαρών-Βασσάρ, *Η ανάπτυξη μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για την γενοκτονία των Εβραίων*, Αθήνα: Εστία, 2012.

24. Christian Promitzer, Sevasti Trubeta και Marius Turda (επιμ.), *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Βουδαπέστη: CEU Press, 2011· Fernando Clara, Cláudia Ninhos και Sasha Grishin (επιμ.), *Nazi Germany and Southern Europe, 1933-45. Science, Culture and Politics*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2016· βλ. και Έφη Αβδελά,

στικά ή φασίζοντα ρεύματα και το καθεστώς της 4ης Αυγούστου προσεγγίζονται ολόενα και περισσότερο στο πλαίσιο μίας πληθυντικής προσέγγισης του «μαγνητικού πεδίου» των ευρωπαϊκών φασισμών.²⁵

Εν τω μεταξύ, οι υποθέσεις και τα πορίσματα της κοινωνικής ιστορίας δεν βρίσκουν απαραίτητα θέση στις πρόσφατες συνθέσεις της νεοελληνικής ιστορίας. Σε αντίστιξη με τις απόπειρες συγκρότησης ενός πολυπρισματικού αφηγήματος που αποτυπώθηκαν σε συλλογικούς τόμους που εκδόθηκαν ως τα μέσα της δεκαετίας του 2000,²⁶ οι ιστορίες της Νεότερης Ελλάδας που εκδόθηκαν τα τελευταία χρόνια επιμένουν να αντιλαμβάνονται τον Μεσοπόλεμο κυρίως από τη σκοπιά της πολιτικής ιστορίας, ως περίοδο ταραχόδους πολιτικού και κοινοβουλευτικού βίου, διάσπαρτη από στρατιωτικά κινήματα και συνταγματικές εκτροπές.²⁷ Ο Μεσοπόλεμος γίνεται σε γενικές γραμμές αντιληπτός ως περίοδος μετάβασης από τα στενά πλαίσια ενός κρατιδίου στις παρυφές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ένα σύγχρονο δυτικού τύπου δημοκρατικό κράτος δικαίου με αυτοτελή ρόλο στη νέα ηπειρωτική γεωγραφία. Ρητά ή υπόρητα – αλλά πάντοτε με τρόπο προφανή – οι αντιλήψεις περί «ατελούς εκδημοκρατισμού» και «δύσμορφου καπιταλισμού», πυλώνες του

Δημήτρης Αρβαντάκης, Ρέα Δελβερούδη, Ευγένιος Ματθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την τέχνη κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-ΦΣΚΠ, 2017.

25. Για τη συγκριτική μελέτη του «μαγνητικού πεδίου» των ευρωπαϊκών φασισμών βλ. Philippe Burrin, «La France dans le champ magnétique des fascismes», *Le Débat*, 32 (1984) 52-72. Πρβλ. António Costa Pinto και Aristotle Kallis (επιμ.), *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2014· Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*, Αθήνα: Ευρασία, 2012· Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι. Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006.

26. Βλ. π.χ. Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1-Β2, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002 και 2003· Anna Fragkoudaki και Caglar Keyder (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey, 1850-1950*, Λονδίνο: I.B. Tauris, 2007 [ελλ. έκδ. *Ελλάδα και Τουρκία: Πορείες εκσυγχρονισμού. Οι αμφίσημες σχέσεις τους με την Ευρώπη, 1850-1950*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2008].

27. Βλ. κυρίως το βιβλίο των Ioannis Koliopoulos και Thanos Veremis, *Modern Greece. A History since 1821*, Τσίτσεστερ: Wiley-Blackwell, 2009 [ελλ. έκδ. *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2013]. Αλλά ακόμα και όταν οι συγγραφείς αντιλαμβάνονται τη συγκρότηση του νεοελληνικού έθνους-κράτους ως προϊόν της αλληλεπίδρασης των κρατικών θεσμών και των κοινωνικών υποκειμένων, η πραγμάτευση περιορίζεται συνήθως στη σχέση του κράτους με τους πρόσφυγες και τις εθνοτικές μειονότητες. Αυτό είναι ορατό π.χ. στην πραγμάτευση του Μεσοπολέμου, σε αντιδιαστολή με την ενσωμάτωση των ευρημάτων της κοινωνικής και πολιτιστικής ιστορίας του 19ου αιώνα στα προηγούμενα κεφάλαια από τον Κώστα Κωστή, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, 2013. Πρβλ. και τη σύντομη επιτομή του Ioannis Zelerpos, *Kleine Geschichte Griechenlands*, Μόναχο: Beck, 2014.

λεγόμενου «εκσυγχρονιστικού αφηγήματος» που αναπτύχθηκε ήδη κατά την πρώτη μεταπολιτευτική δεκαετία,²⁸ κανοναρχούν την αφήγηση. Τούτο ασφαλώς δεν είναι τόσο προϊόν ιστορικής αδράνειας όσο της μετατόπισης του ιδεολογικού εκκρεμούς κατά τη δεκαετία του 2000. Η επιστροφή της κοινωνικής ιστορίας στη θέση μιας «ετερόδοξης αφήγησης» θα πρέπει μάλλον να γίνει αντιληπτή τόσο ως προϊόν των περιπετειών και των μεταλλάξεων του εκσυγχρονιστικού αφηγήματος στην Ελλάδα και διεθνώς κατά την περίοδο ένταξης της χώρας στον σκληρό πυρήνα της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης όσο και ως έκφραση του σταδιακού «εξευρωπαϊσμού» των επιμέρους εθνικών ιστοριών κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα. Ενώ η διεθνής ιστοριογραφική συζήτηση περί ευρωπαϊκής ταυτότητας κατά τη δεκαετία του 1990 χαρακτηρίστηκε εν πολλοίς από δι-εθνικές (transnational) προσεγγίσεις και την κριτική προσέγγιση των κατασκευών μιας *οικείας ετερότητας*, βασισμένης στη διάκριση «ανεπτυγμένης Δύσης» και «καθυστερημένης Ανατολής»,²⁹ οι αντιθέσεις που γέννησαν οι προς Ανατολάς διευρύνσεις της Ε.Ε. σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις των πολεμικών συρράξεων, των προσφυγικών ροών και της διεθνούς ύφεσης επανέφεραν στο προσκήνιο παραδοσιακά μοντέλα «κέντρου-περιφέρειας» και επανεπικαιροποίησαν ιδεολογικά σχήματα ενός σύγχρονου μεταποικιακού οριενταλισμού.³⁰ Εξάλλου, όπως έδειξε και η παλιά αλλά εμβληματική για την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία συζήτηση περί γερμανικού *Sonderweg*, οι «ασύμμετρες ιστορικές συγκρίσεις» που ευνοούν την προσέγγιση της μιας ή της άλλης εθνικής περίπτωσης ως εξαίρεσης ή απόκλισης από ένα μοντέλο στη βάση της ατροφίας της φιλελεύθερης αστικής τάξης, των επιβιώσεων προνεωτερικών-προβιομηχανικών νοοτροπιών, υποκειμένων και πολιτικών δομών κ.λπ., αποτελούν εγγενή στοιχεία της ανισόμετρης ανάπτυξης του καπιταλισμού και της φιλελεύθερης δημοκρατίας

28. Βλ. Y. Yannitsiotis, ό.π. και D. Lambropoulou, A. Liakos και Y. Yannitsiotis, ό.π.

29. Πρβλ. τις μελέτες αναφοράς του Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 1994· και της Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1997.

30. Η στροφή είναι πιο ορατή στον τομέα της οικονομικής ιστορίας. Ενδεικτικά, βλ. τη μελέτη του Βρετανού Derek H. Aldcroft με τον εύγλωττο τίτλο *Europe's Third World. The European Periphery in the Interwar Years*, Άλντερσοτ: Ashgate, 2006 που, συγγενεύοντας μεθοδολογικά με τη γαλλική παράδοση της σειραϊκής ιστορίας, περιγράφει τα Βαλκάνια και την ανατολική Ευρώπη κατά τον Μεσοπόλεμο ως έναν ευρωπαϊκό *Τρίτο Κόσμο* στη βάση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων των δεικτών παραγωγικότητας. Η οπτική αυτή θα πρέπει, εξάλλου, να θεωρηθεί ενδεικτική του ιδεολογικού κλίματος που χαρακτήρισε την πρόσφατη συζήτηση γύρω από το δημοψήφισμα για την αποχώρηση της Μεγάλης Βρετανίας από την Ε.Ε. Για τις πρόσφατες μεταμορφώσεις και «επανεγγραφές» της ετερότητας Δυτικής/Ανατολικής Ευρώπης, βλ. Merje Kuus, «Europe's Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe», *Progress in Human Geography*, 28/4 (2004) 472-489.

στην Ευρώπη, και όχι ιδιαιτερότητα των χωρών της «περιφέρειας».³¹ Το «τυφλό σημείο» τέτοιου τύπου προσεγγίσεων εντοπίζεται ασφαλώς στο γεγονός πως προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός «κανονικού δρόμου», ο οποίος, στο βαθμό που δύσκολα τεκμηριώνεται ιστορικά, χρειάζεται τη ρητή ή άρρητη επιστράτευση ιδεολογικών και αξιολογικών κρίσεων που συντείνουν κατά κανόνα σε μια εξιδανίκευση της «Δύσης».³² Κοινός παρονομαστής τέτοιου τύπου οπτικών είναι πως τείνουν να θέτουν σε δεύτερη μοίρα τις πολλαπλές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό υποθετικά ομοιογενών κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων (έθνος, φυλή, τάξη, φύλο, θρησκεία κ.λπ.), καθώς και τους μεταξύ τους αλληλοκαθορισμούς αλλά και τις συναρθρώσεις τους με την πολιτική ή τις διεθνείς σχέσεις.

Στον αντίποδα τέτοιων προσεγγίσεων, ερευνητές από διαφορετικά επιστημονικά πεδία επιχείρησαν να ανιχνεύσουν τις πολλές Ελλάδες που συναντήθηκαν εντός των συνόρων της νέας εθνικής επικράτειας. Ασφαλώς, αυτός ο τόμος δεν έχει αξιώσεις συνολικής θεώρησης της ελληνικής κοινωνίας, αφού για να καλυφθούν τα ιστοριογραφικά κενά, θα χρειαστούν ακόμα πολλά συνέδρια και μονογραφίες. Τα κείμενα που συγκεντρώθηκαν όμως έχουν την αρετή πως αντιλαμβάνονται από διαφορετικές σκοπιές και αφετηρίες το δυναμικό χαρακτήρα της κοινωνίας της περιόδου, τη ρευστότητα των ταξικών συγκροτήσεων, των πολιτικών εντάξεων και των ιδεολογικών ταυτοτήτων που βρισκόταν υπό διαρκή επαναδιαπραγμάτευση. Ταυτόχρονα, ανιχνεύουν τις νέες αντιθέσεις και συναρθρώσεις ανάμεσα στο χώρο και τον κόσμο της πόλης και της υπαίθρου, τη συνάντηση μηχανισμών και παραγόντων της παλαιάς Ελλάδας με τους πληθυσμούς των Νέων Χωρών και τους πρόσφυγες, τη διαμόρφωση των

31. Τέτοιες ερμηνείες επιστρατεύτηκαν μετά τη δεκαετία του 1960 για να ερμηνεύσουν τις διαφορετικές πτυχές της ανισόμετρης ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ευρώπη και να εξηγήσουν μείζονα ιστορικά «ατυχήματα» στην πορεία εκδημοκρατισμού των πολιτικών συστημάτων. Η πιο εμβληματική ανάμεσά τους ήταν η συζήτηση για το γερμανικό *Sonderweg*, την «ειδική πορεία» της Γερμανίας προς τη νεωτερικότητα και την εκβιομηχάνιση, στην οποία συχνά οι ερευνητές αναζήτησαν τις αιτίες για την κακοδαιμονία και εντέλει την πτώση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και την άνοδο του ναζισμού. Βασικές σταθερές τέτοιων ερμηνειών ήταν, μεταξύ άλλων, ο ανολοκλήρωτος χαρακτήρας των αστικών επαναστάσεων, η ισχύτητα της φιλελεύθερης αστικής τάξης, η ατροφία της κοινωνίας των πολιτών, οι ισχυρές φεουδαρχικές-προβιομηχανικές παραδόσεις – θέματα που τηρουμένων των αναλογιών απασχόλησαν και την καθ' ημάς συζήτηση. Για μια επισκόπηση της γερμανικής συζήτησης, βλ. Jürgen Kocka, «Asymmetrical Historical Comparison. The Case of the German Sonderweg», *History and Theory*, 38/1 (1999) 40-50 και του ίδιου «German History before Hitler. The Debate about the German Sonderweg», *Journal of Contemporary History*, 23/1 (1988) 3-16.

32. Βλ. την κριτική επισκόπηση του Geoff Eley, «German History and the Contradictions of Modernity. The Bourgeoisie, the State and the Mastery of Reform», στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, Culture and the State in Germany, 1870-1930*, Av Αρμπωρ: University of Michigan Press, 1997, σ. 67-104.

νέων πολιτικών και ταξικών ταυτοτήτων, τις εντάσεις και τις αντιφάσεις της εθνικής ιδεολογίας. Με αυτήν την έννοια, αποτελούν τροχοδεικτικές βολές για τη συνεργασία διαφορετικών επιστημονικών κλάδων και τη χρήση νέων μεθοδολογικών εργαλείων στη μελέτη της κοινωνίας του Μεσοπολέμου.

Πολιτικές διαμόρφωσης του χώρου: υποδομές, τόποι μνήμης και οδικό δίκτυο.

Η έλευση των προσφύγων και η παγίωση των συνόρων του νεοελληνικού κράτους ώθησαν εξαρχής το κράτος των Αθηνών στην ανάληψη πρωτοβουλιών εκσυγχρονισμού των πόλεων και στην υιοθέτηση πολιτικών εθνοκοποίησης του χώρου μέσα από εκτεταμένες πολιτικές εξελληνισμού των τοπωνυμίων, αναβάθμισης των συγκοινωνιών, επέκτασης του σχολικού δικτύου κ.λπ. Στα κείμενα του πρώτου μέρους, ιστορικοί και αρχιτέκτονες-πολεοδόμοι μηχανικοί εξερευνούν πτυχές της διαμόρφωσης των οικιστικών υποδομών και των τόπων μνήμης στον ιστό της πρωτεύουσας, καθώς και της κατασκευής του δικτύου εθνικών οδών που τη συνέδεαν με την υπόλοιπη επικράτεια.

Ο Δημήτρης Μπαλαμπανίδης και ο Κυριάκος Σούμπασης μελετούν την ενεργητική συμμετοχή των προσφύγων στη διαμόρφωση του νέου αστικού ιστού. Διερευνώντας τη διαδικασία εγκατάστασης του ενός εκατομμυρίου διακοσίων χιλιάδων «ανταλλαξιμών» με βάση τη Συνθήκη της Λωζάνης, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τους τρόπους με τους οποίους ο κοινωνικός μετασχηματισμός αποτυπώνεται στη συγκρότηση του αστικού χώρου. Αποφεύγοντας τις παγίδες που προκύπτουν από την τάση αντιμετώπισης του προσφυγικού σώματος ως ενός λίγο-πολύ ομοιογενούς κοινωνικού σώματος, οι πρόσφυγες περιγράφονται ως ένα ταξικά και πολιτιστικά διαφοροποιημένο σύνολο, εντός του οποίου αναπτύσσονται διαφορετικές και ενίοτε αντιτιθέμενες στρατηγικές επιβίωσης και ενσωμάτωσης. Η ατροφική αρωγή ή η πλήρης απουσία κρατικής πρόνοιας προκάλεσαν την κινητοποίηση και συλλογική οργάνωση για την ανάπτυξη πολυάριθμων προγραμμάτων ύδρευσης-αποχέτευσης και οδοποιίας στα περίχωρα της πρωτεύουσας, που ήταν και τα μόνα έργα οικιστικής υποδομής που υλοποιήθηκαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950.

Η Ελένη Κούκη στρέφει την προσοχή μας από τους προσφυγικούς συνοικισμούς στο διοικητικό κέντρο της πρωτεύουσας, μελετώντας τη ρητορική του μνημειακού χώρου στη συζήτηση για την κατασκευή του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, από την απόφαση για την κατασκευή του (1926), μέχρι τις αντιδράσεις που ακολούθησαν τα αποκαλυπτήριά του, την 25η Μαρτίου 1932. Παρακολουθώντας τις εντάσεις γύρω από παραδοσιακές και νεωτερικές αισθητικές προσλήψεις του νέου μνημείου, η συγγραφέας διακρίνει μια

απόπειρα επαναθεμελίωσης του εθνικού χρόνου στις νέες συντεταγμένες του έθνους-κράτους, αλλά και επινόησης μιας δημοκρατικής παράδοσης προσαρμοσμένης διαδοχικά στη ρητορική της δικτατορίας του στρατηγού Πάγκαλου και των τελευταίων βενιζελικών κυβερνήσεων. Δυο χρόνια μετά την ανακήρυξη της Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας, η επιλογή των παλαιών ανακτόρων υπογράμμιζε το ρόλο των ενόπλων δυνάμεων στην κατάργηση της μοναρχίας. Ο σχεδιασμός του μνημείου κατά την τετραετία κυβερνήσεων του Ελ. Βενιζέλου απέδωσε σημαντικό χωροταξικό ρόλο στο μνημείο, που, τοποθετημένο σε αναλημματικό τοίχο, οριοθετούσε την έδρα της νέας πολιτικής εξουσίας από τον περιβάλλοντα χώρο, αντικαθιστώντας την ανοιχτή ανηφορική αυλή που είχε αποτελέσει το θέατρο των κινημάτων του 1843 και του 1909.

Οι Αρετή Σακελλαρίδου, Πασχάλης Σαμαρίνης και Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου παρακολουθούν το νήμα της διαμόρφωσης του χώρου, μελετώντας τις κρατικές πολιτικές οδοποιίας μέσα από τις περιπέτειες της λεγόμενης «Σύμβασης Μακρή», του πιο φιλόδοξου προγράμματος κατασκευής αυτοκινητοδρόμων κατά τον Μεσοπόλεμο. Μελετώντας την κρατική σύμβαση, τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, τη δραστηριότητα των τοπικών κοινοτήτων και τον Τύπο της εποχής, οι συγγραφείς αποτυπώνουν τη συμβιωτική σχέση κατασκευαστικών ομίλων με το πολιτικό προσωπικό και ανώτατους κρατικούς λειτουργούς. Έστω και αν πρόκειται για ένα σχέδιο που, στις Συμπληγάδες της οικονομικής κρίσης και των δυσλειτουργιών του κράτους, υλοποιήθηκε μόνο εν μέρει, η σύμβαση Μακρή μετέφερε τη λογική αντίστοιχων κρατικών προγραμμάτων κατασκευής υποδομών στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη, όπου τα έργα οδοποιίας στόχευαν στην ενοποίηση του εθνικού χώρου και την οικονομική ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών.

Η ενσωμάτωση της υπαίθρου: το τέλος του νομαδισμού και η επιβολή της νέας νομιμότητας.

Η αναδιανομή των κλήρων μετέβαλε βαθιά τη δομή της έγγειας ιδιοκτησίας. Αν και οι δομές της αγροτικής παραγωγής δεν μεταβλήθηκαν προς μια κατεύθυνση που θα ευνοούσε την καπιταλιστική ανάπτυξη όσο γρήγορα προσδοκούσαν οι σχεδιαστές των κρατικών πολιτικών, οι μετασχηματισμοί που επέφερε η επέκταση της ιδιοκτησίας γης στην οικονομία και την κοινωνία της υπαίθρου ήταν βαθείς και καθοριστικοί. Μελετώντας τρεις κρίσιμες όψεις αυτών των μετασχηματισμών, η δεύτερη συστάδα κειμένων ανιχνεύει τις συνέπειες της εξαφάνισης μορφών κοινωνικής οργάνωσης που ανήκαν στη μακρά διάρκεια και φέρνει στο φως πτυχές της διαδικασίας επιβολής της νομιμότητας που έχουν απασχολήσει μόνο περιφερειακά την ακαδημαϊκή έρευνα.

Ο Θοδωρής Σπύρος ανιχνεύει τις εγγραφές της περιόδου του Μεσοπολέμου στην ιστορική μνήμη της κοινότητας των Γαρδικιωτών, από τα ορεινά του νομού Τρικάλων. Στο φόντο ενός περίπλοκου ανθρωπολογικού καμβά στον οποίο αλληλοδιαπλέκονται πολιτιστικές ταυτότητες των εδραίων και των νομαδικών πληθυσμών, των ελληνόφωνων Σαρακατσάνων και των Βλάχων, οι πρώτες δεκαετίες επέκτασης προς βορράν του ελληνικού κράτους καταγράφονται ως περίοδος μετάβασης από το «νομαδικό παρελθόν στο εμπορικό παρόν». Ο Σπύρος εστιάζει στις «δημόσιες αφηγήσεις», εξερευνώντας το ρόλο των «τοπικών διανοουμένων» ως προνομιακών διαμεσολαβητών μεταξύ *εθνικής ιδεολογίας, εθνο-τοπικού φαντασιακού και βιωμένης ιστορίας*. Η εύνοια της κρατικής εξουσίας για τους εδραίους πληθυσμούς και η αγροτική μεταρρύθμιση οδήγησαν στη μείωση των βοσκοτόπων στην περιοχή, στον κατακερματισμό των τσελιγκάτων και τη σταδιακή διάλυσή τους. Η οριστική εγκατάλειψη του ποιμενικού νομαδισμού από τους Γαρδικιώτες και την πλειοψηφία των βλάχικων πληθυσμών στην περιοχή των Τρικάλων είναι άμεσα συνυφασμένη με τη μνήμη του Πολέμου, που καταγράφεται είτε ως «πιστοποιητικό θανάτου» του *χωριού* και μιας εξωραϊσμένης *παραδοσιακής* κοινότητας, είτε ως «λύτρωση» από έναν σκληρό τρόπο ζωής.

Η ύπαιθρος και οι (εσωτερικές ή εξωτερικές) μεθοριακές ζώνες προσφέρονται για την παρακολούθηση της διαμόρφωσης του χαρακτήρα και των ορίων του πεδίου της νομιμότητας. Σ' αυτήν την κατεύθυνση, μελετώντας το φαινόμενο της ληστείας στην Ήπειρο κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ένταξή της στο ελληνικό κράτος, ο Βαγγέλης Τζούκας εντοπίζει τις αντιπαραθέσεις και αλληλοδιαπλοκές των νεοπαγών κρατικών μηχανισμών με την ηθική οικονομία των πληθυσμών της υπαίθρου. Αν η δραστική αύξηση του αριθμού των χωροφυλάκων μαρτυρά την απόπειρα εδραίωσης του κρατικού μονοπωλίου της έννομης βίας, τα σώματα ασφαλείας αναλάμβαναν ταυτόχρονα και ένα νέο ρόλο, αυτόν της «υπεράσπισης του κοινωνικού καθεστώτος» από τους πολιτικούς του αντιπάλους. Επικεντρώνοντας στην περίπτωση της συμμορίας των Ρεντζαίων, ο Τζούκας ακολουθεί τις προσεγγίσεις του Στάθη Δαμιανάκου για τις παραδόσεις ανταρσίας στον αγροτικό χώρο,³³ σκιαγραφώντας ένα περίπλοκο πλέγμα σχέσεων που συμπλέκει διαφορετικές ιστορικές διάρκειες, την αιωνόβια αντίθεση ανάμεσα σε ημινομάδες και εδραίους αστικούς πληθυσμούς, τα αγροτικά δίκτυα υποστήριξης της ληστοσυμμορίας στις ημι-νομαδικές κτηνοτροφικές κοινότητες της ορεινής Ηπείρου αλλά και τις διασυνδέσεις της με τοπικούς παράγοντες της βενιζελικής παράταξης.

Κατά την τελευταία φάση του Μικρασιατικού Πολέμου, η λιποταξία από

33. Πρβλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: Πλέθρο, 1987.

το στράτευμα είχε αποκτήσει μαζικά χαρακτηριστικά.³⁴ Οι Νίκος Βαφέας και Μανόλης Βουρλιώτης στρέφουν την προσοχή μας σε μια ελάχιστα μελετημένη πτυχή του κινήματος μαζικής ανυποταξίας, τη «στάση» του 1921-1922 στην Κρήτη. Αν και οι τοπικοί αγροτικοί πληθυσμοί είχαν ήδη εκδηλώσει αντιστάσεις στο μέτρο της υποχρεωτικής στράτευσης κατά τα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση του νησιού, τέτοια φαινόμενα είχαν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 μόνο περιστασιακό χαρακτήρα. Ωστόσο, η πόλωση του Εθνικού Διχασμού –σε συνδυασμό με την ήττα της βενιζελικής παράταξης στις εκλογές του 1920 και τη συνέχιση της μικρασιατικής εκστρατείας– δημιούργησε τις συνθήκες που οδήγησαν σε μαζικές ανυποταξίες των ντόπιων κληρωτών και τη συγκρότηση ενός πολυάριθμου σώματος «στασιαστών» που απέλαυε της υποστήριξης των τοπικών πληθυσμών και ανάγκασε τις κυβερνητικές Αρχές να επέμβουν με ειδικό στρατιωτικό σώμα για την αποκατάσταση της τάξης.

Νέα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα

Από την ύπαιθρο, όπου εξερευνήσαμε τις συνδέσεις της περιόδου του Μεσοπολέμου με το παρελθόν και τη μακρά διάρκεια, επιστροφή στον αστικό χώρο, όπου εν τω μεταξύ συγκροτούνταν τα νέα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα. Τα δύο κείμενα του τρίτου μέρους διερευνούν όψεις της μαζικής κινητοποίησης και οργάνωσης σε κόμματα, ενώσεις και σωματεία, που αποτέλεσε διακριτικό στοιχείο της περιόδου του Μεσοπολέμου: της αποκρυστάλλωσης ενός εκ των τριών ταξικών πόλων και τη συνάντηση των προσφύγων με το κομμουνιστικό κίνημα.

Παρακολουθώντας την ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της ΓΣΕΒΕ, ο Νίκος Ποταμιάνος περιγράφει την ανάδυση ενός αυτοτελούς μικροαστικού ταξικού πόλου στη νεοελληνική κοινωνία. Ο συγγραφέας περιγράφει τη διαμόρφωση της μικροαστικής συνείδησης ως προϊόν μιας διαδικασίας αυτονομησης από τη «μεγαλοαστική» τάξη, που οδήγησε –μεταξύ άλλων– και στη σύναψη ευκαιριακών συμμαχιών με τις εργατικές διεκδικήσεις. Η διαμόρφωση αυτού του τρίτου ταξικού πόλου στη δεκαετία του 1920 ανάμεσα στη μεγαλοαστική και την εργατική τάξη ήταν καθοριστική για την εδραίωση των διαφορετικών αντιλήψεων περί της ταξικής διαίρεσης της ελληνικής κοινωνίας, που άρχισαν σιγά σιγά να διαφοροποιούν και τις μέχρι πρότινος συμπαγείς εθνοτικές ή πολιτιστικές ταυτότητες που συνέθεταν το πολύχρωμο ψηφιδωτό της νεοελληνικής κοινωνίας.

34. Οι λιποτάκτες έφταναν τις 300.000, κατά τον Επαμεινώνδα Στασινόπουλο, *Ο ελληνικός στρατός της πρώτης εκατονταετίας. Ιστορική επισκόπησης της εξέλιξως του ελληνικού στρατού*, Αθήνα: χ.ε., 1935, σ. 92-93.

Ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης ακολουθεί αυτό το νήμα σε τοπικό επίπεδο, εξετάζοντας πώς οι ταξικές, πολιτιστικές και εθνοτικές ταυτότητες μετασχηματίζονται στη δεκαετία του 1930. Παρουσιάζοντας τη μεταβολή της σχέσης του ΚΚΕ και του προσφυγικού στοιχείου «από την αμοιβαία καχυποψία στην προσέγγιση», ο συγγραφέας περιγράφει πώς η ταξική διαφοροποίηση στο εσωτερικό του προσφυγικού πληθυσμού οδήγησε σταδιακά στη σύμφυση προσφυγικής και ταξικής ταυτότητας στις λαϊκούς ανατολικούς συνοικισμούς της πρωτεύουσας. Με αυτόν τον τρόπο παρακολουθούμε μια πρώιμη διαμόρφωση σε μαζικό επίπεδο των ιδεολογικών, πολιτιστικών και κοινωνικών σταθερών της διαιρετικής γραμμής Αριστερά/Δεξιά, που έμελλε να επικρατήσει οριστικά στην πολιτική ζωή μετά την Κατοχή και τον Εμφύλιο.

Η προσαρμογή του κράτους στο νέο διεθνές περιβάλλον

Οι τρεις μελέτες που συναπαρτίζουν το τέταρτο και τελευταίο μέρος αυτού του τόμου πραγματεύονται, από διαφορετικές οπτικές γωνίες, τους τρόπους με τους οποίους η Ελλάδα προσαρμόστηκε στη νέα διεθνή γεωγραφία που προέκυψε μετά τη χάραξη των εθνικών συνόρων και «ξεχωρίσματος των πληθυσμών». Από αυτή τη σκοπιά, μελετώντας διαδοχικά την καταστολή της εγκληματικότητας, τα σχέδια συγκρότησης θεσμών κρατικής πρόνοιας και την ανάδυση της έννοιας του Απόδημου Ελληνισμού, τα κείμενα φωτίζουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες τις μακροχρόνιες συνέπειες που είχαν ο ερχομός και η ενσωμάτωση των προσφύγων στη συγκρότηση του κράτους και την ένταξή του στο νέο διεθνές περιβάλλον.

Μια πλευρά της διαδικασίας υπαγωγής των νεοκτηθέντων εδαφών και πληθυσμών στο κράτος της Αθήνας ήταν και η πολιτική εδραίωσης της νομιμότητας στον αστικό χώρο της «προς κατάκτηση ανατολικής πατρίδας».³⁵ Ο Κώστας Τζιάρας παρακολουθεί την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας από τις κρατικές Αρχές στη Θεσσαλονίκη μετά την άφιξη των προσφύγων στα τέλη του 1922, προσεγγίζοντας το έργο της ποινικής δικαιοσύνης ως μηχανισμού διατήρησης της δημόσιας τάξης και επιβολής της κρατικής εξουσίας. Εστιάζοντας στο διάστημα από τη δίκη και εκτέλεση των έξι στη σύλληψη, καταδίκη και εκτέλεση επτά ληστών στις αρχές Δεκεμβρίου 1922, ο Τζιάρας περιγράφει τον «παιδαγωγικό» ρόλο της δίκης και της δημόσιας εκτέλεσης για την επιβολή της κρατικής εξουσίας και τη διαμόρφωση των νέων ορίων του πολιτικού σώματος, εντοπίζο-

35. Για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση της Αλεξάνδρας Καραδήμου-Γερολύμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1995.

ντας τον ταξικό χαρακτήρα της ποινικής δικαιοσύνης και φωτίζοντας τις εκρηκτικές κοινωνικές ανισότητες που αυτή κλήθηκε να διαχειριστεί.

Τοποθετούμενη στο σταυροδρόμι όπου οι φορείς δημόσιας πρόνοιας συναντιούνται με παράγοντες του μεταβαλλόμενου διεθνούς περιβάλλοντος, η Βασιλική Θεοδώρου αφηγείται μιαν ανεπιτυχή απόπειρα μεταρρύθμισης της δημόσιας υγείας. Σε πρώτη φάση οι κρατικοί μηχανισμοί, που αποδείχτηκαν αδύναμοι να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες οργάνωσης της δημόσιας υγιεινής και ενημέρωσης του πληθυσμού, υποκαταστάθηκαν από αποστολές διεθνών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, όπως η Near East Foundation. Αφού υιοθετήθηκαν οι διεθνώς αποδεκτές αρχές δημόσιας υγιεινής και λήφθηκε μέριμνα για τη μετεκπαίδευση ιατρικού προσωπικού στο εξωτερικό, το ίδρυμα Ροκφέλερ ενεπλάκη στα σχέδια δημιουργίας μιας υγειονομικής σχολής στην Ελλάδα, που ματαιώθηκαν από τις αντιδράσεις του ιατρικού κλάδου. Η συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού δεν αποτελούσε λοιπόν μιαν ευθύγραμμη πορεία χωρίς προσκόμματα και πιασμούς, αλλά το προϊόν κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων μέσα από το οποίο διαμορφώθηκαν οι ταξικές, πολιτικές και ιδεολογικές ταυτότητες του μεσοπολέμου.

Μία από τις τέσσερις μείζονες «ιστορικές διασπορές», η ελληνική διασπορά είχε λάβει υπερατλαντικό χαρακτήρα κατά το μισό αιώνα που είχε προηγηθεί. Η Ελπίδα Βόγλη μελετά τις πολιτικές παροχής κινήτρων για την παλιννόστηση του παροικιακού ελληνισμού που σχεδιάστηκαν και υιοθετήθηκαν για πρώτη φορά κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου. Αφότου έχασε τις αλτρωτικές συνδηλώσεις της Μεγάλης Ιδέας, η έννοια της παλιννόστησης άρχισε να αναφέρεται στους Έλληνες της διασποράς, μεσογειακής, ηπειρωτικής ή υπερπόντιας. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί ο ορισμός της διασποράς στη βάση ενός ιδιότυπου συνδυασμού *jus sanguinis* και *jus soli* για να συμπεριληφθούν τόσο οι απόδημοι από την ελληνική επικράτεια, όσο και οι ελληνικής καταγωγής μετανάστες από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εκθέσεις κρατικών λειτουργιών που θαύμαζαν τις πολιτικές παλιννόστησης της Ιταλίας του Μουσολίνι φανερώνουν την επιθυμία προσέλκυσης των αποδήμων στη μητέρα πατρίδα – ιδιαίτερα δε για την «παλιννόστηση κεφαλαίων» ως αντιστάθμισμα στη μείωση των εισερχόμενων εμβασμάτων υπό την πίεση της διεθνούς κρίσης. Τότε εμφανίζονται και οι πρώτες οργανώσεις αποδήμων στην Ελλάδα, όπως ο Ελληνοαιγυπτιακός Σύνδεσμος και οι διάφοροι ελληνοαμερικανικοί. Ταυτόχρονα όμως, η επιστροφή των εκατοντάδων χιλιάδων φτωχών μεταναστών απειλούσε να επιδεινώσει έτι περαιτέρω την πίεση που προκάλεσε η άφιξη των προσφυγικών πληθυσμών. Έτσι, ενώ προσπαθούσε να προσελκύσει τους οικονομικά «επιτυχημένους» ομογενείς, για να εκτονώσει τη δημογραφική πίεση το ελληνικό κράτος ενθάρρυνε ταυτόχρονα τη μετανάστευση των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων προς το εξωτερικό.

Ανακεφαλαιώνοντας, όπως κάθε νέα ερευνητική συνεισφορά, τα κείμενα αυτού του τόμου καθιστούν διακριτότερα τα (πολλά) κομμάτια του παζλ που ακόμα λείπουν. Η ένταξη των κοινωνιών της υπαίθρου στην οπτική της ιστορικής έρευνας μας επιτρέπει να διακρίνουμε το βάθος και τον αντίκτυπο του μετασχηματισμού δομών που ανήκαν στη μακρά διάρκεια της νεοελληνικής ιστορίας. Αντίστοιχα, η μελέτη των προσφύγων ως πληθυσμιακής κατηγορίας κοινωνικά και πολιτιστικά ανομοιογενούς, που συμμετέχει ενεργά μέσα από ποικίλες και ενίοτε αντιθετικές μορφές δράσης και στράτευσης στην παραγωγή, στη διαμόρφωση του χώρου και των κρατικών πολιτικών, φέρνει στο φως νέες πτυχές του αφηγήματος της «ατελούς ενσωμάτωσής» τους, ανοίγοντας νέους δρόμους για τη διερεύνηση των σχέσεων εξουσίας και των μηχανισμών κατασκευής της συναίνεσης. Οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στους κεντρικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς παραγωγής εθνικής μνήμης και τις επιμέρους μνημονικές κοινότητες διαμορφώνουν έναν καμβά ερωτημάτων στον οποίο τέμνονται οι διαφορετικές χρονικότητες των ραγδαίων κοινωνικών μετασχηματισμών, των συχνών αλλαγών της πολιτικής συγκυρίας και των προεθνικών-προνεωτερικών πολιτιστικών παραδόσεων. Παράλληλα, η μελέτη της διαμόρφωσης της σφαίρας της νομιμότητας, τόσο από τη σκοπιά των πολιτικών και διοικητικών ελίτ όσο και από εκείνη των δυνάμεων καταστολής, των τοπικών κοινωνιών και των ιδίων των παραβατών, υπογραμμίζει το κενό μιας συστηματικής κοινωνικής ιστορίας (ή ιστορικής κοινωνιολογίας) του κρατικού μηχανισμού και δείχνει προς την κατεύθυνση μιας συγκριτικής και συνθετικής διερεύνησης των μορφών βιοπολιτικής κυριαρχίας, των ιδεολογικών και πολιτισμικών τους προϋποθέσεων και των κοινωνικών τους ερεισμάτων. Αντίστοιχα, μελετώντας πώς οι μηχανισμοί κρατικής πρόνοιας συγκροτούνται ως προϊόντα των αδυναμιών του κρατικού μηχανισμού και της παρέμβασης διεθνών οργανισμών, τις νέες συντεταγμένες της εθνικής κοινότητας εντός και εκτός της εδαφικής επικράτειας και τις συλλογικές πολιτικές και κοινωνικές ταυτότητες ως ρευστές κατασκευές που μόνο εν μέρει εξαρτώνται από τη θέση των υποκειμένων στην παραγωγή, οι ερευνητικές συνεισφορές αυτού του τόμου διαμορφώνουν ένα ευρύτερο πλαίσιο κατανόησης των συναρθρώσεων κοινωνικού και πολιτικού, οι ερμηνευτικές δυνατότητες του οποίου δεν έχουν ακόμα εξαντληθεί.

Αν η αλλαγή της προοπτικής που επιβάλλει η ιστορία «από τα κάτω» μετασχηματίζει τα ερωτήματα και εμπλουτίζει τις υποθέσεις της έρευνας, η μετανόηση της εστίασης των ερευνητών στην περιφέρεια του έθνους-κράτους προβληματοποιεί τη ματιά από το πολιτικό και διοικητικό κέντρο.³⁶ Η ανασύνθεση

36. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Geoff Eley, στην εισαγωγή του στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, Culture and the State in Germany, 1870-1930*, Av Άρμπορ: University of Michigan Press, 1997, σ. 1-42.

της ρευστής πραγματικότητας του Μεσοπολέμου όχι μόνο και όχι προνομιακά από τη σκοπιά των ελίτ της Αθήνας, αλλά και από εκείνη των περιφερειακών ελίτ και των λαϊκών στρωμάτων των μεγάλων αστικών κέντρων, των κοινωνιών της υπαίθρου και των πόλεων της περιφέρειας, προβάλλει νέα ερωτήματα και οδηγεί εν δυνάμει σε μια πολυπρισματική ιστορική αφήγηση για τον Μεσοπόλεμο, κλονίζοντας κάποιες από τις δεσπόμενες ερμηνείες. Οι πιο προφανείς από αυτές αφορούν τη ρητή ή άρρητη αντιστοίχιση κοινωνικών ομάδων ή τάξεων και πολιτικών ιδεολογιών. Οι συναρθρώσεις π.χ. του βενιζελικού στρατοπέδου με τις περιφερειακές ελίτ και τους μηχανισμούς καταστολής –σε συνδυασμό με το ρόλο των Φιλελευθέρων στην περιστολή των δημοκρατικών ελευθεριών και στην υπονόμευση του κοινοβουλευτισμού– σχετικοποιούν την ταύτιση βενιζελισμού, φιλελεύθερης αστικής τάξης και εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος. Αν συμπεριλάβουμε σε αυτή την οπτική την έρευνα που παράγεται και για άλλες κοινωνικές τάξεις και συλλογικές ταυτότητες, καλούμαστε να επανεξετάσουμε ταυτόχρονα κάποιες εδραιωμένες βεβαιότητες, όπως π.χ. έναν κοινό τόπο των φιλελευθέρων όσο και των μαρξιστικών ερμηνειών της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, που αποδίδει τα αίτια για την επικράτηση αντιδημοκρατικών-αντικοινοβουλευτικών πρακτικών και αυταρχικών ιδεολογιών στον Μεσοπόλεμο στον «νόθο αστισμό» ή την «καχεξία της αστικής τάξης».³⁷ Εν τω μεταξύ, η μελέτη της αλληλεπίδρασης των φορέων του νέου διεθνούς περιβάλλοντος με τις εξελίξεις στην Ελλάδα και την ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο και η εναλλαγή προοπτικής και κλίμακας των ιστορικών συγκρίσεων συμβάλλει στη χειραφέτηση από την αντιπαραβολή της ελληνικής πραγματικότητας με μια μάλλον αφηρημένη ιδέα της Δύσης, εύπλαστη και τελικά ευεπίφορη σε ιδεολογικές χρήσεις. Όπως είδαμε και παραπάνω, η απόδοση του εύθραυστου κοινοβουλευτισμού στην καχεξία της φιλελεύθερης αστικής τάξης δεν αποτελεί ιδιαιτερότητα της ελληνικής συζήτησης. Οι διεθνικές προσεγγίσεις και συγκρίσεις, που αναπτύσσονται εντατικά σε ολοένα και μεγαλύτερο εύρος και βάθος από τη δεκαετία του 1980, έχουν εδώ και καιρό εγκαταλείψει όχι μόνο τη μονοσήμαντη ταύτιση αστικής τάξης και πολιτικού φιλελευθερισμού αλλά και την ίδια την αναζήτηση εθνών, φυλών, φύλων και τάξεων σε κάποια καθαρή μορφή ή παγιωμένη κατάσταση.

Σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των θεωριών «σύγκρουσης των πολιτισμών» και την επιστροφή ουσιοκρατικών αντιλήψεων γι'

37. Πρβλ. την εισαγωγή του Παναγιώτη Κονδύλη στην ελληνική έκδοση του βιβλίου του Παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία, Αθήνα: Θεμέλιο, 2000, που επανεκδόθηκε πρόσφατα αυτοτελώς με τον εύγλωττο τίτλο Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία, Αθήνα: Θεμέλιο, 2011.

αυτές τις «διοφορούμενες» και ρευστές ταυτότητες, η κοινωνική ιστορία αποκτά νέα επικαιρότητα. Στη θέση της σύγχυσης παρελθόντος και παρόντος σε μια αδιάσπαστη συνέχεια φαντασιακών ταυτοτήτων ή σε μια αέναη ακολουθία επετειών και αναμνηστικών τελετών, αντιτάσσει τη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης πραγματικότητας, με τρόπους που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε καθαρότερα το τότε από το τώρα, αλλά και τη θέση μας στο παρόν, τη σκοπιά από την οποία μελετάμε το παρελθόν. Τα κείμενα αυτού του τόμου αποτελούν μια μικρή συνεισφορά σε αυτήν την κατεύθυνση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά, Έφη, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ρέα Δελβερούδη, Ευγένιος Ματθιόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την τέχνη κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου, 17-18 Ιανουαρίου 2014*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-ΦΣΚΠ, 2017.
- Αβδελά, Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλο στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, 1990.
- Αβδελά, Έφη, Χάρης Εξερτζόγλου και Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950*, Αθήνα: Πλέθρον, 1997.
- Βαρών-Βασσάρ, Οντέτ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για την γενοκτονία των Εβραίων*, Αθήνα: Εστία, 2012.
- Βασιλειάδου, Δήμητρα, Παναγιώτης Ζεστανάκης, Μαρία Κεφαλά και Μαρία Πρέκα (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες. Φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, Αθήνα: Όμιλος Μελέτης Ιστορίας και Κοινωνίας, 2013.
- Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*, Αθήνα: Ευρασία, 2012.
- Γκότση, Γλαύκη, Ανδρονίκη Διαλέτη και Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα: Ασίνη, 2015.
- Δάγκας, Αλέξανδρος και Γιώργος Λεοντιάδης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα έναντι του φασισμού και του πολέμου, 1934-1941*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2003.
- Δαμιανάκος, Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: Πλέθρο, 1987. *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις 19ος-20ός αι. Πρακτικά του Β' διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 2000.
- Θεοδώρου Βασιλική και Δέσποινα Καρακατσάνη, *‘Υγιεινής παραγέματα’: Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Διόνικος, 2010.

- Καραδήμου-Γερολύμπου, Αλεξάνδρα, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1995.
- Κονδύλης, Παναγιώτης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2000.
- Κονδύλης, Παναγιώτης, *Οι αιτίες της παρακμής της σύγχρονης Ελλάδας. Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2011.
- Κουζέλης, Γεράσιμος, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Μανώλης Αγγελίδης και Κατερίνα Καρακάση, *Η δημοκρατία της Βαϊμάρης και οι σημερινές «αναβιώσεις» της*, Αθήνα: Νήσος-ΙΝΠ, 2012.
- Κουσουρής, Δημήτρης, «Η ιστορική αναλογία ως υπεκφυγή», *Λεύγα*, 6 (Μάρτιος 2012), 38-44.
- Κυριόπουλος, Γιάννης (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008.
- Κωστής, Κώστας, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, 2013.
- Κωστής, Κώστας, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, 1919-1928*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1987.
- Κωστόπουλος, Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008.
- Λαλιώτου, Ιωάννα, *Πέρα από τον Ατλαντικό. Έλληνες μετανάστες στην Αμερική*, Αθήνα: Πόλις, 2005.
- Λιάκος, Αντώνης, «Εισαγωγή», στο Χάρης Εξερτζόγλου, Δημήτρης Σταματόπουλος κ.ά., *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα: Νεφέλη, 2011, σ. 11-23.
- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο, 1993.
- Μαραντζίδης, Νίκος, *Γιασασίν Μιλλέτ – Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος. Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκοκύριους ελληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005.
- Μαρκέτος, Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι. Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996.
- Νίδερ, Κωνσταντίνος, *Η εκστρατεία της Ουκρανίας, Ιανουάριος-Μάιος 1919*, Αθήνα: Κέδρος, 2015.
- Πετμεζάς, Σωκράτης, «Η ελληνική αγροτική οικονομία στο Μεσοπόλεμο», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας, 1900-1940*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, σ. 337-392.
- Πιζάνιας, Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1993.
- Ποταμιάνος, Νίκος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα, 1880-1925*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.

- Σμπαρούνης-Τρίκορφος, Νικόλαος, *Ημερολόγιον της εις Ρωσσίαν εκστρατείας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2013.
- Στασινόπουλος, Επαμεινώνδας, *Ο ελληνικός στρατός της πρώτης εκατονταετίας. Ιστορική επισκόπηση της εξέλιξεως του ελληνικού στρατού*, Αθήνα: χ.ε., 1935.
- Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά, *Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1988.
- Τσιρώνης, Θεοδόσης, «Η οργάνωση Εθνική Ένωσης “Η Ελλάς” (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, 1927-1936. Τα καταστατικά και η δράση της», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τόμ. 6, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2002, σ. 293-313.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος και Δημήτρης Χριστόπουλος, *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα: Κριτική, 1997.
- Φεσσά-Εμμανουήλ, Ελένη και Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *12 έλληνες αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.
- Φουντανόπουλος, Κώστας, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Νεφέλη, 2005.
- Χαντζαρούλα, Ποθητή, *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήση, 2012.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1993.
- Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β1-Β2, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002 και 2003.
- Aldcroft, Derek H., *Europe's Third World. The European Periphery in the Interwar Years*, Άλντερσοτ: Ashgate, 2006.
- Avdela, Efi, «Quand classe et genre s'opposent. Le cas de l'historiographie grecque contemporaine», στο Anne-Marie Sohn και Françoise Thélamon (επιμ.), *L'Histoire sans les femmes est-elle possible?*, Ρουέν: Perrin, 1998, σ. 25-32.
- Berend, Tibor Iván και Knut Borchardt (επιμ.), *The Impact of the Depression of the 1930's and its Relevance for the Contemporary World. Comparative Studies*, Βουδαπέστη: Karl Marx University of Economics, 1986.
- Blumi, Isa, *Ottoman Refugees, 1878-1939. Migration in a Post-imperial World*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2013.
- Bowman, Steven *The Agony of Greek Jews, 1940-1945*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 2009.
- Burrin, Philippe, «La France dans le champ magnétique des fascismes», *Le Débat*, 32 (1984) 52-72.
- Clara, Fernando, Cláudia Ninhos και Sasha Grishin (επιμ.), *Nazi Germany and Southern Europe, 1933-45. Science, Culture and Politics*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2016.
- Dakin, Douglas, *The Unification of Greece, 1770-1923*, Λονδίνο: Ernest Benn, 1972 [ελλ. έκδ. *Η ενσποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα: MIET, 1982].
- Dertilis, George και Kostas Kostis, «Banking, Public Finance and The Economy. Greece, 1919-1933» στο Charles Feinstein (επιμ.), *Banking, Currency and Finance in Europe Between the Wars*, Οξφόρδη: Clarendon, 1995, σ. 458-471.
- Diner, Dan, *Das Jahrhundert Verstehen, 1917-1989. Eine universalhistorische Deutung*, Μόναχο: Pantheon, 1999.

- Eddy, Charles, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο: Allen & Unwin, 1931.
- Eley, Geoff, «German History and the Contradictions of Modernity. The Bourgeoisie, the State and the Mastery of Reform», στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, Culture and the State in Germany, 1870-1930*, Αν Άρμπωρ: University of Michigan Press, 1997, σ. 67-104.
- Eley, Geoff, «Introduction», στο Geoff Eley (επιμ.), *Society, Culture and the State in Germany, 1870-1930*, Αν Άρμπωρ: University of Michigan Press, 1997, σ. 1-42.
- Fleming, Katherine Elizabeth, *Greece – A Jewish History*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2007 [ελλ. έκδ. *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2009].
- Fragkoudaki, Anna και Caglar Keyder (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey, 1850-1950*, Λονδίνο: I.B. Tauris, 2007 [ελλ. έκδ. *Ελλάδα και Τουρκία: Πορείες εκσυγχρονισμού. Οι αμφίσημες σχέσεις τους με την Ευρώπη, 1850-1950*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2008].
- Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores. Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*, Νέα Υόρκη: Oxford Universty Press, 2009.
- Hirschon, Renée, «“Unmixing Peoples” in the Aegean Region», στο Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη: Bergahn, 2004, σ. 3-12.
- Karakassidou, Anastasia, *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Σικάγο: Chicago University Press, 1997 [ελλ. έκδ. *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000].
- Kocka, Jürgen, «Asymmetrical Historical Comparison. The Case of the German Sonderweg», *History and Theory*, 38/1 (1999) 40-50.
- Kocka, Jürgen, «German History before Hitler. The Debate about the German Sonderweg», *Journal of Contemporary History*, 23/1 (1988) 3-16.
- Koliopoulos, Ioannis και Thanos Veremis, *Modern Greece. A History since 1821*, Τσίτσες: Wiley-Blackwell, 2009 [ελλ. έκδ. *Νεότερη Ελλάδα. Μια ιστορία από το 1821*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2013].
- Kostas, Kostas, «La paix introuvable. Le cas grec», στο Stéphane Audouin-Rouzeau και Christophe Prochasson (επιμ.), *Sortir de la Grande guerre. Le monde et l'après 1918*, Παρίσι: Tallandier, 2008, σ. 349-367.
- Kuus, Merje, «Europe's Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe», *Progress in Human Geography*, 28/4 (2004) 472-489.
- Lambropoulou, Dimitra, Antonis Liakos και Yannis Yannitsiotis, «Work and Gender in Greek Historiography during the Last Three Decades», στο Berteke Waaldijk (επιμ.), *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Πίζα: Edizioni Plus, 2006, σ. 1-14.
- Lazaretou, Sophia, «The Great Depression and the Great Recession in Interwar Greece and Today. A Comparison», *Review of Economics*, 66/2 (2015) 155-184.
- Lenglet, François, *La crise des années 1930 est devant nous*, Παρίσι: Perrin, 2008.
- Mackridge, Peter και Eleni Yannakakis, *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη: Bloomsbury, 1997.
- Mayer, Arno J., *Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918*, Νέα Υόρκη: Vintage, 1970.
- Mazower, Mark, *Greece and the Inter-war Economic Crisis*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1991.
- Panayi, Panikos και Pippa Virdee (επιμ.), *Refugees and the End of Empire. Imperial*

- Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century*, Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2011.
- Petmezas, Socrates, «The Modernization of Agriculture in Greece (ca.1920-1970). Variation of a European Mediterranean Model?», στο Peter Moser και Tony Varley (επιμ.), *Integration through Subordination. The Politics of Agricultural Modernisation in Industrial Europe*, Τερνχόουτ: Brepols, 2013, σ. 109-131.
- Pinto, António Costa και Aristotle Kallis (επιμ.), *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2014.
- Promitzer, Christian, Sevasti Trubeta και Marius Turda (επιμ.), *Health, Hygiene, and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Βουδαπέστη: CEU Press, 2011.
- Roberts, Michael, *The Long Depression. How it Happened, Why it Happened and What Happens Next*, Σικάγο: Haymarket, 2016.
- Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1997.
- Toumarkine, Alexandre, *Les Migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie, 1876-1913*, Κωνσταντινούπολη: Isis, 1995.
- Traverso, Enzo, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου, 1914-1945*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013.
- Várdy, Steven Béla και T. Hunt Tooley (επιμ.), *Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe*, Νέα Υόρκη: East European Monographs, 2003.
- Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 1994.
- Yannitsiotis, Yannis, «Social History in Greece. New Perspectives», *East Central Europe*, 34/1 (2007) 101-130.
- Yerolympos, Alexandra, «Inter-war Town Planning and the Refugee Problem in Greece. Temporary “Solutions” and Long-Term Dysfunctions», στο Renée Hirschon (επιμ.), *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη: Bergahn, 2004, σ. 133-144.
- Zelepos, Ioannis, *Kleine Geschichte Griechenlands*, Μόναχο: Beck, 2014.